

ההשכלה והחסידות: פעילותו של יוסף פרל

מאת

אברהם רובינשטיין

העלילה ב"מגלה טמירין" ליוסף פרל¹ נפתחת בידיעה על הופעת ה"בוך", המאיים על שלומם של חסידי זאלין. בפרק-הסיום מסביר עובדיה בן פתחיה, המהדיר המדומה של האיגרות ב"מגלה טמירין", את מות הרבי מוזאלין בקיטרוג שבא על החסידים "על-ידי הבוך הזה". ובין הפתיחה לסיום — עלילה מסובכת אך מרתקת, מאבק מלא הרפתקאות וגדוש סיטואציות קומיות, בין מחזיקי ה"בוך" והשומרים עליו מכל מש-מר ובין הרוצים לגלותו, כדי להשמירו ולחסל בעודה באיבה את הסכנה הטמונה בו. ה"בוך", משמע כתב-היד בלשון הגרמנית "על מהות כת החסידים", פרי-עטו של פרל², הוא המניע העיקרי של המאורעות ב"מגלה טמירין", הגורם הישיר לתהליך התמוטטותה של הכת. אמנם לא היא קץ לתככים, ובכלל זה מעשים פלייליים, שינקטו בהם החסידים כדי להשיגו, אך ללא הועיל. כאשר בסיומם של מאורעות הרפתקניים ורביית-הפוכות יגיע ה"בוך" לידם, יהא להם הדבר לרועץ. הגבאי והצדיק ימותו בהשפעתו הדימונית, לאחר שעוד קודם-לכן נפגעו על-ידו קשות אנשי הכת, כל שאמר אמן אחר ראשי החסידים, אף שהתנגד להם בסתר לבו, יטוש אותם וירים ראש נגדם. ולאחר מות הצדיק, ייאלצו מתי-מספר החסידים, שנשארו נאמנים להם, לעזוב את המדינה.

הנה כך נראית המלחמה בחסידים וכך נראה, הניצחון עליהם. פרל צופה לקראת העתיד, ואת אשר רואה בעיני רוחו, הוא מתאר תיאור ריאליסטי במאה חמישים

1 נדפס בווינה, 1819.

2 עתה ידוע לנו, כי ה"בוך" אינו אלא כתב-היד בלשון הגרמנית "Über das Wesen der Sekte Chassidim aus ihren eigenen werken gezogen" שנשאר בכתובים ולא הובא לדפוס. לענין זה עיין מאמרי "כתב היד על מהות כת החסידים", קריית ספר כ, לח (תשכ"ד), עמ' 415-417. כה"י עומד לראות אור בהוצאת האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים.

ואחת האיגרות שב"מגלה טמירין" כמעשה שהיה. ה"בוך" הוא שעולל את המפנה: "כי רואים אנו בחוש שבכל יום ויום מתגבר השנאה בין השרים — — — נגד רבינו הקדוש ונגד הכת שלנו, וזאת בודאי הכל מחמת — — — זה ה"בוך"³; "שהבוך הנדפס בלשון דייטשעריש גרם כל זאת"⁴; "שבוך אחד יעשה לנו כל כך הרבה דם שונאים"⁵ — מתאוננים אנשי הכת.

ברם מן הדין לשים לב לעובדה, שבין קוראי ה"בוך" אין אפילו יהודי אחד. ולא זו בלבד, אלא שחיבור זה לא נועד מלכתחילה לקורא היהודי. הוא נכתב גרמנית ("דייטשעריש"), לשון שאיש מבין גיבורי "מגלה טמירין" אינו שולט בה, פרט למשכיל מרדכי גולד, השונא את החסידים בלא-הכי⁶. ה"בוך" נשלח מקורדאן (גאליציה) לשר אחד ברוסיה, והלה נתן לו מהלכים בקרב עמיתיו, כולם משאינם בני-בית: אדונים, שרים, ויצגוברנאטור שהיה לגוברנאטור ועוד. והם, מאנשי השררה במדינה, ממיטים שואה וחורבן על הכת, לאחר שנפקחו עיניהם על-ידי הקריאה ב"בוך".

מכאן שהלוחמים היחידים בחסידים והמתגברים עליהם, הלכה למעשה, הם השלטון-נחת הלא-יהודיים, השרים והפריצים. המאבק המתואר ב"מגלה טמירין" אינו נערך בין שני זרמים רעיוניים או חברתיים בתוך היהדות; לא ההשכלה נלחמת בחסידות, גם לא המתנגדים מן המחנה החרדי. מרדכי גולד, המשכיל האחד והיחיד ב"מגלה טמירין", "מתנגד גדול לרבינו ולכל הצדיקים"⁷, הוא להם לרועץ על-ידי מגעיו עם השר⁸. פרט לזאת אינו נלחם בהם, ואף גומל להם חסדים לעת מצוא⁹. ואילו המתנגד, הרב דק"ק קולנה, פוסח על שני הסעיפים, מעמיד פנים כאוהד לצדיקים ומנצל את אהדתו המדומה לקידום הקאריירה שלו¹⁰. ורק כאשר עלה בידו להשיג רבנות בעיר "מלאה חכמים ואנשי מדע, אשר עדיין יד הכת הידועה לא גברה בה"¹¹, הוא מעז לגלות את דעתו האמיתית על החסידים, וקופץ על מרכבת המתנגד-דים להם, יחד עם המתנגד השני, הדיין מיכל כהנא, הנמצא באותו מקום. כללו של

3 מגלה טמירין, איגרת נב. 4 שם, סיום. 5 שם, איגרת קו.

6 זוהי, כנראה, הסיבה שאין מרדכי גולד נזקק ל"בוך" ואינו נמנה עם קוראיו.

7 מגלה טמירין, איגרת ח. 8 שם, איגרות קא, קכה. 9 שם, איגרות קא, קמח.

10 באיגרת ששיגר הרב דק"ק קולנה אל הדיין מיכל כהנא בקאווען (קובנה) נאמר: "ואנשים כגילי אם אין להם איזה סעד מרבי של הכת, לא ימצאו די סיפוקם, וממש ברעב ימותו — — — ומה היה לי לעשות, ידעת מעמדי ובפרט טפלי תלוי בי, והייתי מוכרח לעשות כל ההתפעלות לקרב את עצמי להרבי הנ"ל ולהסעקעטאר שלו" (סח). ובאיגרת מאת הדיין מיכל כהנא אל הרב דק"ק קולנה: "ואמרת לי מה שנוודע לי ממך, שאתה מן האנוסים, אשר בעוה"ר הרבה מהם טמונים במערות" (איגרת עז). עיין גם איגרות סח-סט, עז-עח, קיג ועוד.

11 עיין שם, איגרת קיג, הכתוב מדבר בקאווען (= קובנה), שבשמה נכלל רמז לליטא המתנגדית, שהחסידים לא הצליחו לחדור אליה אלא במתי-מספר.

דבר: עלילות המלחמה, המתוארות ב"מגלה טמירין", נערכות בין המחנה היהודי, שכת החסידים השתלטה עליו, ובין העולם הלא-יהודי, המיוצג על-ידי השכבה השלטת במדינה, שאנשיה פועלים בהשראת ה"בוך". גישה זו מביאה אותנו לשאלה בדבר דרכם של ראשי המשכילים להסתייע במלכות, כדי להשליט את עקרונות ההשכלה בקרב הציבור היהודי באירופה המזרחית, ובמיוחד בתחום החסידות.

עקרונותיו של מנדל [= מנחם] לפין

לפין הוא שהגדיר לראשונה את דרכי המאבק עם החסידות וגם קבע עמדה בשאלת המעורבות של המדינה בעניינים הפנימיים של הציבור היהודי. את דעותיו בנושאים אלה הביע בעיקר במחברתו בלשון הצרפתית "Essai d'un plan de réforme ayant pour objet d'éclairer la nation Juive en Pologne et de redresser par là ses moeurs". לפין חיבר את הקונטרס בקשר לדיונים בשאלת היהודים, שנערכו בסיים בן ארבע השנים (1788-1792), והוציא לאור בווארשה בשנת 1792.¹²

לפין היה סבור, כי הדברת החסידות היא תנאי בלי-יעבור להגשמת מטרות ההשכלה. שכן אם תהא ידה של כת זו על העליזנה, אין תקווה להשכיל את העם. לפיכך אין לסבול עוד השבעות של שדים, שארלאטניות של קמיעות וריפויים על דרך הנס. מכאן המסקנה, שההשכלה והחסידות עוינות זו את זו וצרות זו לזו. אך בניגוד לדעות, שרווחו בקרב המשכילים במאה ה"ט, טען לפין לצימצום התערבותן של ממשלות הגויים בתחום נוהגי הדת ועקרונות האמונה של היהודים. הוא מביא מדברי מונטסקייה: "כאשר רוצים לשנות את המידות ואת דרכי התנהגות, אין צורך לשנותם על-ידי החוק — — — מוטב לשנותם על-ידי מידות אחרות ועל-ידי דרכי-התנהגות אחרים. כאשר הגסיך רוצה להנהיג שינויים בקרב האומה שלו, מן הראוי שיתקן על-ידי החוק מה שנקבע על-ידי חוקים, וישנה על-ידי דרכי התנהגות מה שנקבע על-ידי דרכי התנהגות"¹³. כיוון שכך, התכנית לתיקון מצב היהודים, שעיבד לפין במחברתו הנזכרת, מצמצמת את חלקה של המדינה בקביעת מסגרות למבנה הקהילה ולפעולות הרבנים, בעידוד ובמימוש תוכניות בעלות אופי חיובי, וכמובן נדרש מן המדינה לבטל גזירות ולהסיר הגבלות. ואילו התחום הרוחני בחיי העם הוא נושא לחינוך ולהסברה, כלומר חינוך הנוער והסברה למבוגרים. בהסברה ספרותית ראה אפוא לפין אמצעי-לחימה עיקרי נגד החסידות.

12 מהדורה זו נדירה מאוד. לפני שנים אחדות נדפס הקונטרס שנית בקובץ Materjały do dziejów Sejma Czteroletniego, Tom VI, 1969, pp. 409-421.

13 Essai, סעיף 96, הערה 4.

לפין סיווג את הספרות נגד החסידות לשניים: עיונית וסאטירית. לדעתו, צריך לפקוח את עיני הרבנים, "שהם זמן כה רב מבולבלים"¹⁴, לאפשר להם לראות נכוחה את הסופיזמים של הכת הקנאית ואת האמונה בעושי-נסים החדשים, ולזרום לתקוף אותם בשפע של חיבורים. הוא גם מקווה להשפיע על הרבנים, שלא נדבקו עדיין בחסי-דות, שיתנו הסכמות לספרים הנכתבים ברוח ההשכלה. בכך הנחה את המשכילים באירופה המזרחית להבחין בין שני חלקים בציבור החרדי: החסידים שהם גורם עויין, העומד להם למכשול, והמתנגדים שאותם ינסו למשוך לצד ההשכלה. לפין מקווה גם, שבאמצעות חיבורים שייכתבו על-ידי משכילים ניתן יהיה להשפיע "כרצוננו" על קוראים תמימים, "לאחר שהעברת את לפיד השכל שלהם בפנס הקסם של הדמיון שלהם"¹⁵.

באופן מיוחד מדגיש לפין את הצורך לתקוף את החסידות על דרך האירוניה וההגחכה, בהעריכו אל-נכון את כוחה הגדול של הסאטירה במלחמה נגד דעות-קדומות, נוהגים המבוססים על אמונות טפלות ונגד אישים המטפחים אותם ומתנשאים על-ידם. יהא זה מפעל רב-ערך, כתב, אם אפשר יהיה לשים ללעג את מנהיגי הכת ואת מנהיגי ההבל שלהם. יש להתקיפם באירוניה, לתארם כמגוחכים וכנלעגים, וראוי להפנות את תשומת-הלב לתוצאות הקומיות ולפירושים המפולפלים של המסורת המיסטית בכתיבהם עצמם. אמנם לפין קבע סייג: "בלי מריבות ובלי אישים (התק-פות אישיות?) ובהסתפק בבקורת הענין בלבד"¹⁶. בהציבו תוכנית זו היה לפין למורה-דרכם של המשכילים במלחמתם בחסידות. בעקבותיו טיפחו סופרי ההשכלה את שני סוגי-הספרות המוצעים, ובמיוחד את הסאטירה. לפין עצמו פתח במצוה. הוא שיבץ בתוך חיבוריו הערות ענייניות רבות בגנות תורת הסוד וספרות הקבלה, וכן כתב שני חיבורים סאטיריים נגד החסידות, בעברית וביידיש, שלמרבה הצער הלכו לאיבוד.¹⁷

ואשר ליחס אל מוסדות המדינה התנגד לפין נמרצות למדיניות של יד קשה ושל ציות לחוק הנשען על כוח הכפייה בלבד. לדעתו, על הממשלה לרכוש את אמון העם ולשקוד על כך שיצייתו לחוקיה על-ידי הענקת זכויות ומתן הקלות בתחומים שונים,

14 שם, סעיף 76.

15 שם, סעיף 100.

16 שם, סעיפים 23, 79-81.

17 כתב-היד של החיבור העברי בשם "מחכימת פתי" נתגלגל לידיי של ישראל וויינלעז, וח"נ ביאליק הביע את נכונותו לפרסמו, אבל לא נסתייע מילתא. עיין ישראל וויינלעז, מענדל לעפין-סאטנאווער, ייווא בלעטער, כרך 2 (1931), עמ' 349-357; אגרות ח"נ ביאליק, כרך ד (תל-אביב, תרצ"ב) עמ' רמא; על קיומו של החיבור ביידיש, הנקרא "דער ערשטער חסיד", נודע מזכרונותיו של א"ב גאטטלאבער. עיין, זכרונות לקורות השכלת עמנו בארצנו, ר' יצחק בער לעווינזאנן וזמנו, האסיף, ווארשא תרמ"ה (קונטרס מיוחד), עמ' 7.

או בלשונו: על-ידי הפעלת "פרויקטים מושכים". בהקשר זה הוא מעלה את שיטת ה"גלולה המתוקה"; מן הראוי לערבב מטעמים מתוקים בתוך תרופות מרות. ביתר הרחבה הוא מדבר על כך ב"ליקוטי כללים", כתב-יד שפירסם נ"מ גלבר בספר יובל לכבוד אברהם ווייס¹⁸. כמו הרופא המומחה, הרוצה לרפא פצעים קשים "דרכו להיות מתון הרבה וזהיר מאד מלהשתמש בתרופות נמרצות לסתום המכה ולרפאותה בזמן קצר מפני הסכנה, כך גם פרנס הציבור, כשהוא צריך לעשות סייגים וגדרים בפני פרוצות הדור, אסור לו להשתמש בגזירות חריצות (?) ולרדות על ידיהם בחזקה, אלא אדרבא צריך להנהיגם על-פי תקנות נחות מאד ולרצות דעתם לדבק בהם ע"י פיוסים"¹⁹. משמע, על המחזיקים בשרביט השלטון להתור להבנה עם העם, ולא להסתער עליו בצווים חמורים ולהטיל עליו גזרות שיתקשה לעמוד בהן. נימה דימוקראטית נשמעת בדברים הללו. אל לו לממשל להטיל את יתרו על כוח הכפייה. "החוקים הללו צריכים להיות מתוקנים, בענין שרוב הציבור יכולים להכיר בהם שהם חוקים טובים לתועלת הכלל ולא נתקנו אלא לטובת הכלל בלבד"²⁰.

וקשורה בכך ההתנגדות להתערבות המדינה בחיים הדתיים של היהודים, שאותה כבר השמיע, מתוך גרונו של מונטסקייה, בציינו שאין לשנות אורח-חיים בדרך של חקיי-קת חוקים, כנ"ל. אך לפין מעלה נימוק נוסף, שבוודאי לא היה עשוי לזכות בפופולאריות בתקופת ההשכלה. כנגד ההצעה, שהוגשה לסיים בן ארבע השנים "להשחתת הזקן", כלומר לגזור על היהודים לגלח את זקנם, הוא אומר: "אעפ"י ששרי הדעפוטאציאה בעצמם ומכ"ש שרי העצה²¹ עצמם, הם אנשי אמת וצדק בלבבם, וחושבים לחוקק משפטים לתיקון העולם, לקבוע האהבה והשלום במדינה, לרחק העול, ולהאיר עיני העם בחכמות הטובות לחיי האדם, מ"מ²² אין חכמי האומות יכולין לדעת מה טוב לגו, ויכולים לטעות תעותועי המחברים (החיבורים?) הרשעים שבידיהם, כחפצם ח"ו". ובאירוניה מרה הוא מוסיף: "מלכי ספרד צדיקים וחכמים בעיניהם היו, ומחמת ענוה יתירה שבהם נתמלאו חמלה ועינו את ישראל ביסורים קשים, בכדי לאונסם לתוך גן עדן הנוצרים בעל כורחם ע"י גזירת שמד. וקיסר יוסף השני כבש בני ישראל וחבטן במקלות, לעשות מהן אנשי חיל למלחמה, בעל כורחם של אותם שרים שראו זאת בבישותא משנאת ישראל"²³. בנקיטת עמדה

18 עיין נ"מ גלבר, מנדל לפין-סטנובר והצעתו לתיקון אורח החיים של יהודי פולין בפני הסיים הגדול (1788-1792), ספר יובל לכבוד הרב ד"ר אברהם ווייס, ניו-יורק תשכ"ד.

19 ספר ווייס, עמ' רפז, סעיף א.

20 שם, סעיף ב.

21 ועדות בסיים בן ארבע שנים.

22 גלבר קורא: מובן מאליו. לדעתי, הקריאה הנכונה היא: מכל מקום.

23 אף משפט זה מתוך כ"י של לפין שפירסם גלבר בספר היובל לווייס — עיין: ספר ווייס, עמ' רעו. לפין חוזר על פיסקה זו ב"ליקוטי כללים" בשינוי-נוסח קל, וראוי להביא את המשפט על הקיסר האוסטרי: "אכן קיסר יוסף השני, יש לחשדו ולומר שלהנאת עצמו

שלילית לכתב-הסובלנות של יוסף השני הושפע לפין, בלא ספק, ממשה מנדלסזון, שחשד בקיסר האוסטרי במגמות מיסיונריות²⁴. פרט לכך קיבלו כל המשכילים את כתב-הסובלנות בתופים ובמחולות²⁵.

כללו של דבר: תוכניתו של לפין למלחמה בחסידות על דרך הספרות נתקבלה במלואה. ברם הוא נשאר בבדידותו ביחסו המסוייג אל המדינה. לפין שולל מן המדינה את הזכות לקבוע בעניינים שברוח ובאורח-חיים; הוא מתנגד לקיים שלטון על ציות עיוור ותובע לחוקק חוקים שהיו לטובת הכלל ושרוב הציבור מכיר שהם לטובתו. ואחרון-אחרון, הוא מטיל ספק בטוהר כוונותיהם של מקצת מראשי המדינה בכל הנוגע לשאלות היהודים.

השקפות אלו הועלו על-ידו בכתב במלכות פולין השוקעת, בראשית שנות התשעים למאה ה"ח. תלמידיו וריעיו שחיו בממלכת אוסטריה (גאליציה) ותחת שלטון הצארים (רוסיה), לא סברו כמותו. לדידם, זכאית המדינה — ואף חייבת — לפעול למען הגשמת האידיאלים הנכספים של ההשכלה בקרב היהודים, ואפילו בדרך של צווים, גזירות, כפייה. עמדה זו באה לידי ביטוי, להלכה ולמעשה, בעיקר בתקופת הריאקציה באירופה (1815-1848). והדברים טעונים הסבר.

מלחמת המשכילים בחסידות

ודאי היה זה סימן של חולשה מצד משכילים, שבהיותם מיעוט קטן בעם היו סבורים, שבלי סיוע מן החוץ לא יוכלו לגבור על "מורדי האור" המרובים. אך קובעת יותר היתה עמדתם העקרונית — תודעת ההזדהות עם המדינה. המשכילים רחשו אמון למדינה, התייחסו אליה כאל מלכות חסד, העתידה להרים את עם ישראל משפל מצבו והזכאית להתערב בחייו הפנימיים. בתוך כך ראו בשלטונות המדינה על כל זרועותיהם בעל-ברית נאמן בהגשמת שאיפותיהם, מה גם שהמדינה האבסולוטיסטית הנאורה, וגם זו שבאה בעקבותיה באירופה המזרחית והמרכזית, שאפה מעצם מהותה להשכיל את היהודים, ל"תקנם" ולעשותם "מועילים". כיוון שכך, התערבות המדינה בחיי הרוח, הדת והחברה בישראל, נראתה להם למשכילים כלגיטימית, והפניות אל השלטונות, כדי לעורר התערבות זו ולכוונה, היתה בעיניהם כשרה בהחלט. מכאן הגטייה הברורה להסתייע בכוחות מן החוץ במאבקים הפנימיים בקרב הציבור היהודי, שכתוצאה ממנה הרבו משכילים להמציא לזרועות השלטון השונות "עצות" כיצד לתקן את מוסריותו של היהודי ואורח-חייו, את חינוכו ועיסוקו נתכון, שכבש בני ישראל וחבטן במקלות לעשות מהן בעלי מלחמה". עיין שם, עמ' רפו, סעיף ג.

24 במכתב לה' הומברג כתב: "תודה רבה על כל הסובלנות, אם הכוונה להתאחדות דתית". עיין: ש' דובנוב, דברי ימי עולם, כרך ז, ת"א 1958 (מהדורה ו'), עמ' 204.

25 שם, עמ' 208.

המקצועי. נמצא, שמעשים המוגדרים על-ידנו כמעשי הלשנה, כאכילת קורצא, לא היו בעיני המשכילים אלא ביטוי לשיתוף-פעולה טבעי, ואף רצוי, עם הרשות לטובת כלל ישראל. הרי שומה עלינו לדון מעשים ומחדלים של אנשים מן הזמנים שחלפו, לפי דפוסי-התנהגות ודפוסי-הערכה שלהם עצמם ולא לפי קריטריונים שלנו.

ודאי, לפתח חטאת רובץ. בצד "עצות", בחינת הצעות לצווים ואיסורים המכוונות לציבור, שוגרו לשלטונות המדינה כתבי-שיטנה נגד אנשים, העומדים על דרך הגשמתם של אלה. ההנחה, ש"כתבי שיטנה אישיים על רביים, רבנים וחסידים היו לפי כל שיקול הדעת גם בעיני המשכילים מחוסרות טעם ופסולות"²⁶, אין לה על מה שתסמוך. וככל שידוע לנו, איש מבין סופרי ההשכלה לא הרים קולו נגד דילאטוריות על יהודים. אפילו רנ"ק מתמוגג מנחת שעה שהוא מתאר את מעצרו של הרבי מזידיטשוב: "הדבור עודנו על שפתיו, והנה שוטר העיר בא הבית, ומקלו בידו, הרב נבהל ופניו מלבינים, השוטר יניף יד, והוא קם מכסאו והולך אחריו בפחד עצום, ואחרי אשר שפך עליו בוז וחרפות מרבה להכיל יגרשהו מן העיר, ולא נודעו העולמות אף לא חשכו המאורות ועולם כמנהגו נוהג"²⁷. השוטר ומקלו בידו, השוטר המניף יד, הוא אפוא אביר הלוחמה בחסידות, גם לדעת האישי, שהיה ממעמיקי ההגות בעולם היהודי במאות השנים האחרונות. והוא עצמו, שבדרך כלל סלד מפעילות ציבורית, נכון היה להיות בין המעודדים את השוטר להניף יד ולאחוז במקל. וכנגד המאיימים על המשכיל בחרמות, אומר הוא בלא היסוס: "אם אמת נכון הדבר, נעשתה הנבלה כפי השמועה — ראוי להנקם מהם, וביחוד מן ראש כפר הנ"ל, ולעלות עליו בקרדומות דתי המושל יר"ה". רנ"ק מביע נכונות ליטול על עצמו את המשימה לזרוז את ה"עליה בקרדומות": "ובאופן הזה אין לך כ"א לשלוח אלי ח"י לכוה"ר [= חתימת ידך לכוח והרשאה] ועמה אגרת כוללת זמן ומקום ופרטי המעשה, ואני הערב בדבר כי יוסר ויענש כפי חטאתו אשר חטא". זו היתה דעתם של ראשי תנועת ההשכלה במאה הי"ט²⁸. אך בדיון

להוסיף הערה לבירור הסוגיא.

26 ר' מאהר, החסידות וההשכלה בגאליציה ובפולין הקונגרסאית במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, היסודות הסוציאליים והמדיניים, מרחביה 1961, עמ' 156-157.
 27 מאיר הלוי לעטעריס, מכתבים, חלק ראשון, התקפ"ז, מכתב ד, עמ' יג. בנוסח שב"כרם חמד" א (תקצ"ג, מכתב כה, עמ' 91) מיוחס המאורע בטעות לצדיק מברדיטשוב, ועיין הנוסח אצל לטריס, זכרון בספר, ווינה תרכ"ח, עמ' 67. עיין גם: ש' ראבידוביץ, כתבי ר' נחמן קרוכמאל, ברלין תרפ"ד, עמ' תיז; י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ב, ירושלים 1960, מהדורה שלישית, עמ' 159, הערה 31.
 28 אין לשכוח שכל המחלוקות הגדולות בישראל נידרדרו, בסופו של דבר, הצדדים עירבבו את השררה במריבתם, ולא חסרו גם הלשנות הדדיות. גם המתנגדים לחסידות מן המחנה החרדי כללו את הפנייה למלכות בתוכנית-המלחמה שלהם. וכך מאיים

מן האמור כאן אין ללמוד, כאילו השליכו אבות ההשכלה את יהבם על המלכות, ועליה בלבד ביססו את ציפיותיהם לשנות את החיים הרוחניים והחברתיים בישראל. היפוכו של דבר: ההשכלה היא מעצם טבעה אופטימית, בוטחת באדם, באפשרות לתקנו, לחנכו, והיא מאמינה בכוח התבונה שיהא על העליונה²⁰. לכן ראו המשכילים בפעולה חינוכית-הסברתית את החזית העיקרית למלחמה בחסידות, בהזיות, באמונת חכמים. בכך היו תמימי-דעים עם לפין. ברם, נוכח מיעוט הפופולאריות של רעיונות ההשכלה והתפשטותה המהירה של החסידות מצד אחד, ומתוך נתינת דעת על תפיסתם העקרונית של המשכילים את מהות המדינה מצד אחר, התייחסו המשכילים אל השלטונות כאל שותף פעיל במלחמתם על הגשמת עקרונות ההשכלה. מתוך כך השתדלו לעורר את הרשות, כדי להשיג על-ידיה הכרעה מהירה בחילוקי-דעות שבקרב הציבור היהודי. נמצא, המשכילים לא בחלו בגזירת המלכות ולא הדירו עצמם מאמצעי-כפייה ולחץ שבאו מן החוץ, אף כי לא ראו בהם דווקא דרך ראשית, אלא גורם מסייע בלבד. מכל מקום, היתה זו סטייה מהותית מן העקרונות שבהם דגל לפין.

דרכו של פרל

זה היה הרקע לאופי המערכה שניהל יוסף פרל נגד החסידות. בשדה הספרות צעד פרל בעקבות לפין. את עיקר יצירתו הספרותית הקדיש למאבק בכת החסידים, כשהיסוד הסאטירי שימש לו אמצעי-לחימה ראשון-במעלה. הן בחיבורו בלשון הגרמנית "על מהות כת החסידים", שאותו הועיד לקורא הלא-יהודי, והן ב"מגלה סמירין" העברי הוא שם ללעג ולקלס את מנהיגי הכת ואת הנוהים אחריהם; את ההוויה החסידית כמגוחכת ואת התורה החסידית כדברי-הבל. עם זאת הפליג מעבר לגבולות, שאותם הציב לפין, על-ידי חריפות טיעונו, הומרת ההאשמות שהטיל, ביקורתו שלא ידעה רסן. ברם, ההבדל העיקרי בינו ובין לפין היה בכך, שאמצעי שהוצע על-ידי לפין להסברה פנימית, כוון על-ידי פרל אל מחוץ למחנה. לפין הציע להשתמש בנשק האירוניה, ההצחקה וההגחכה, כדי לערער את האמונה בצדיק ולהביא לחיסולה של החסידות מבפנים. פרל נאחז בהצעה, אך את הכתב שחיבר בלשון הגרמנית הועיד לאנשי השררה. לפין האמין בכוחו של הציבור

המגיד ר' ישראל מסלוצק: "ובכן אני מתרה לכל הרבני' של כת הנ"ל (החסידים) — — — שלא לעבור חק הקסריות. אם אמנם שהם אינם יראים מה' ולהבדיל מציווי הגאון (מווילנא), אבל ציווי הקיסר לא יקלו" (ס' ויכות, ווארשא תקנ"ח, דף ג, עמ' ב). גם החסידים לא טמנו ידם בצלחת והשתמשו בנשק ההלשנה לא רק במלחמה במתנגדים, אלא גם במריבות הפנימיות שלהם, כמו למשל, במחלוקת צאנו-סאדיגורה. עיין גם מאהלר, ההשכלה והחסידות, עמ' 184. ועיין להלן, הערה 38.

29 עיין ב"צ דינור, במפנה הדורות, ירושלים 1955, עמ' 234.

היהודי לבער את הרע מקרבו, ואילו פרל שם מבטחו בלחץ מן החוץ, בכפייה. אמנם את החיבור הלוועזי בגנות החסידות כתב לכאורה כהרצאה עיונית, על דרך ההסברה הראצינאלית. למעשה, מתוארת בה הכת בצורה שתעורר אצל הקורא גיחוך, צחוק ובוז, בהתאם למתכון של לפין. לשם כך הביא ציטאטים או ביתר דיוק: הליביש אותם לבוש המעורר תימהון ומבליט את המזור, האבסורדי³⁰. ואכן, הצחוק היא תגובתם הבלתי-אמצעית של קוראי ה"בוך" ב"מגלה טמירין"³¹.

וכה בטח פרל בתגובת הקוראים, עד שבלי להמתין לרשיון הצנזורה ולהדפסת כתב-היד תיאר ב"מגלה טמירין" — על דרך הסאטירה שהוצעה על-ידי לפין — את השפעת החיבור, המופיע בשם "בוך", על השרים והפריצים למיניהם. לא כאן המקום לנתח את המוטיבים הספרותיים שב"מגלה טמירין", ואולם ראוי לציון העובדה המיוחדת במינה, שפרל השתמש במיטב כשרונו הסאטירי, כדי לאיים בגזירת המלכות על ראשי הכת ועל הנוהים אחריהם ולומר להם מאין תיפתח הרעה עליהם אשר ממנה לא יוכלו להינצל. זוהי משמעותן האמיתית של ההרפתקאות סביב ה"בוך", ובכך גם עיקר הזיקה שבין החיבור הגרמני ובין הסאטירה העברית. "על מהות כת החסידים" הוא כתב-קטיגוריה חמור על החסידות ועל החסידים, שאין לו אח וריע בהיקפו, בהריפותו, בשיטות-ההוכחה שלו וגם לא במקורות-היניקה שלו³². כתב זה מתגלגל ב"מגלה טמירין" ל"בוך", אשר קוראיו ממיטים שואה על הכת. בכך גילה פרל לפני הקורא העברי וחשף את אשר גנו בין דפי הכתב הגרמני, לאמור: המלחמה בחסידות תוכרע באמצעות כוח-כפייה, שיטל על-ידי שלטונות המדינה. מגמה זו³³ אינה רק מנוגדת תכלית ניגוד לכיוון שהתווה על-ידי לפין;

30 אחת הדרכים לכך: ניצול ושימוש-לרעה בקטעים ובמחברים יוצאי-דופן. בכך יש להסביר את ריבוי המובאות מכתבי ר' נחמן, הן בחיבור הגרמני והן ב"מגלה טמירין". אין להעלות על הדעת שפרל, ששבילי החסידות היו נהירים לו היטב, לא ידע כי חסידות בראצלב לא נפוצה כלל ברבים. וטעות בהסברו של דובנוב האומר, כי מחבר "מגלה טמירין" שגה בחשבו שר' נחמן הוא פוסק אחרון בענייני חסידות (תולדות החסידות, עמ' 309, הערה 1). קרוב לוודאי, שפרל ידע כי ספרי ר' נחמן אינם נקראים ואינם מקודשים אלא על-ידי חוג צר ממעריציו של צדיק פלאי זה, ואף מעוררים מחלוקת במחנה החסידי עצמו. אלא כפולמסן שנון וכסאטיריקן מעולה השכיל להסתער על מקומות-התורפה, שניתן להוקיעם על-נקלה. לאמיתו של דבר, כבר לפני הלך בדרך זו, בהביאו ב"מחכימת פתי" דברים משל ר' נחמן.

31 למשל: "כל האדונים אשר קוראים אותו (את ה"בוך") ממלאים פיהם צחוק על הכת שלנו ועל הצדיקים" (איגרת ג); "והיו ביניהם הרבה אשר קראו את הבוך והיו מדברים כל הזמן מזה הבוך. וכמה מהם עשו חוכא ואיטולוא מן הפאקטער ואמרו שהוא ג"כ חסיד" (שם); "ופתח השר הבוך והביט בו ואמר לה ידעת ש... והתחילה לצחוק" (איגרת ד).

32 עיין מאמרי בקרית ספר כרך לט (תשכ"ד), עמ' 117-128.

33 גם ב"מעשה מאבדת בן מלך", המיוחס לפרל, בא הניצחון על החסידים על-ידי כפייה מן החוץ. עיינו: יוסף פרל, מעשיות ואגרות מצדיקים ומאנשי שלומיגן, ההדירו ח' שמרוק, ש' ורסס, ירושלים תש"ל, עמ' 217-218. פרט לזאת דומה, שבכל ספרות

היא גם זרה לרוחם של עמיתיו המשכילים, שהאמינו באפשרות של תיקון האדם על-ידי חינוך והסברה. ואילו פרל דיו בתיקון שבא בעל-כורחם של המתקנים. ואכן ב"בוחר צדיק", שהוא המשכו של "מגלה טמירין" כתב: "הלא אם יטבע אחד את עצמו במזיד בנחל שוטף האם אין אנו מצווים להצילו אף כי נדע שהוא אינו רוצה בזה ואף יקלל וישנא אותנו עבור זאת כל ימי חייו, די לנו בזה אשר נדע בלבינו, כי עשינו את אשר ציוה לנו יוצרנו"³⁴.

ברם, השלטונות האוסטריים לא נענו לרמיזות המחבר בכה"י הגרמני, ולא הסכימו לדכא את הכת בכוח הזרוע. החיבור לא הותר לבוא בקהל, שכן הצנזורה אסרה את הדפסתו. אמנם לסירוב נתלוותה החלטה מחדשת להחרים ספרי חסידות וקבלה ולרדוף את העומדים בראש, אך התביעה לדיכוי טוטאלי של הכת לא נתקבלה. פרל לא הירפה ממאמציו והמשיך בפעילותו הספרותית נגד החסידות וכמקודם ראה לנגד עיניו לא רק את הקורא היהודי, אלא גם את ראשי השלטון הלא-יהודיים.

אמנם מהדורה חדשה של ס' ויכוח לר' ישראל מסלוצק, שהכין לדפוס בשנת 1825 ואשר קיווה "לפעול על-ידו גדולות"³⁵, לא הותרה לדפוס, אבל גרמה, בדומה לכתב הגרמני קודם-לכן, לחיפושים ועיקובים אחר מנהיגים ואחר ספרים חסידיים³⁶, בגין דברי התוספת שכתב פרל לקונטרסו של המגיד מסלוצק. ושוב בלטה מגמה זו, כאשר פרל ביקש ב-1829 רשיון הצנזורה לחיבורו "כתית למאור", שנכתב בגנות הנהגה החסידי להעמיד קופסאות ר' מאיר בעל הנס בבתי-התפילה. דברי התוספת נוסחו באופן, שעורר את ראש המשטרה והצנזורה בווינה לבקש ממושל גאליציה לחוות דעתו לא על רשיון הצנזורה בלבד, אלא גם לגוף הנושא של החיבור המוצע. כמו-כן נתבקש פרל להכין תרגום גרמני של הקונטרס ושל הכרוזים החסידיים שהוזכרו בו³⁷. נמצא, שני הכתבים האמורים, שהוכנו לצורכי הסברה כלפי פנים, נועדו מלכתחילה גם כ"עצות" לממשלה בנושא החסידי.

והוא הדין לתחום שמוחוץ לספרות, לפעילות הציבורית. פרל הרבה לשגר לשלטונות האוסטריים כתבי-שיטנה והלשנה נגד חסידים, והיטב ניכר בהם דבר היותו מחברם של כתבים אנטי-חסידיים. הרבה מן ההאשמות הכלולות בכתבים, שהדפיס או שהכין לדפוס, חוזרות וגשנות, בתוספת חומרה, בכתבי הדילאטוריה. הוא אף לא גרע מלהצביע על ר' ישראל מרוז'ין כעל האיש, שהורה לחסידיו לבצע מעשה-רצח, והאשים את פלוני החסיד בסיוע כספי לרוצח השוהה, לדבריו, בגאליציה וכן

ההשכלה לא תואר הניצחון על כת החסידים בדרך של כפייה מן החוץ כמו ב"מגלה טמירין".

34 בוחר צדיק, פראג 1838, עמ' 120.

35 פון נאענטן עבר, כרך 4 (1938), עמ' 270.

36 מאהלר, החסידות וההשכלה, עמ' 432.

37 שם, עמ' 432.

האשימו בהברחת כספים לחוץ-לארץ³⁸. הוא לא אמר די בדברים שכתב אלא בא במגע אישי עם אנשי השררה, כדי לעודדם ולכוונם לגזירות ולרדיפות. גם מעבר לתחום החסידות נשען פרל על המלכות, ובראש וראשונה — במעשיו כעסקן היגוך. כך, למשל, הציע בשנת 1819 לסגור את כל ה"חדרים" במדינה, ומשלא נענה חזר על הצעתו זו פעמים אחדות. כמו-כן הכריח כמה קהילות הסמוכות לטארנופול להשתתף בהוצאות הכספיות של בית-הספר שלו, וזאת בניגוד לרצונן וכגזירת המלכות בלבד. כן הציע להחרים ספרים שייראו בעיני הממשלה מזיקים, לסגור באופן חלקי או לחלוטין בתי-מדרש ולהגביל את השימוש במקוואות³⁹. הוא גם עקב אחר פעילותם של משכילים אחרים, ובמכתב משנת 1833 שאל את ריב"ל: "ווי שטעהט עס מיט דעם אוקאז וועגען הספרים של חסידים, אשר כפי הנשמע יבערו מן העולם"⁴⁰. בענייני המקום מצאה גישה זו ביטוי בדרך, שבה כפה את רבנותו של שי"ר על קהילת טארנופול, כמעט על אפם ועל חמתם של כל החוגים בעיר, ובכוח השררה בלבד⁴¹.

פרל שמר בסוד את פעילותו הדילטורית, ונוהר ששמו לא יהא קשור בגזירות שנגזרו ביוזמתו⁴². אך אין ספק, כי לא אחת הוטחו נגדו האשמות, שידו ברדיפות השלטונות נגד חסידים. אמנם הוא טרח לטהר את עצמו, אבל ספק אם הצליח בכך. מקרה אחד הותיר לנו לזיכרון באיגרת קכא שב"מגלה טמירין". פרל מתיר לכותב האיגרת — הוא ר' מאיר יעקב מזאסלאב — להכחיש את השמועות בדבר אחריותו לסגירת מניין חסידי בזבאריז. אך מסתבר, כי השמועות עשו להן כנפיים, אף בחוגים לא-חסידים⁴³. כמו-כן הכחיש בתוקף רב את חלקו בפרשת הרבנות של

38 הכוונה ל"מעשה אושיץ", שבו הוצאו להורג שני מלשינים, כנראה בידיעת הצדיק ר' ישראל מרז'ניץ. ר' מאהלר מציין אלי-נכון, כי אחד הנאשמים במשפט הודה, כי אלה ששידלוהו למעשה הרצח הסתמכו על הסכמתו של ר' ישראל. ואילו פרל כתב, שאת הרצח ביצעו חסידים לפי פקודתו של הריזניני. במעשה רצח ההבדל בין מתן פקודה לבין מתן הסכמה הוא חמור ביותר. עיין: החסידות וההשכלה, עמ' 184, הערה 41.

39 כל הידיעות לפי המיסמכים שפירסם מאהלר בספרו ה"גל וכן בספר היובל לג"מ גלבר. אך זכות ראשונים ליעקב נאכט, שפירסם לראשונה כתבי-הלשנה של פרל ב-*MGWJ* כרך 71 (1927): Ein Unveröffentlichtes Aktenstück von Josef Perl;

לידיעות הנוגעות בחיגור, עיין: פ' פרידמאן ב"יווא בלעטער" כרך 31-32. 40 ב-20 ביולי 1833 שיגר ריב"ל מכתב לשר-הפנים הרוסי, ובו הציע לסגור את מרבית בתי-הדפוס העבריים ברוסיה ולהשאיר רק שלושה, בהם ישב צנוור לשם בדיקת כשרותם של הספרים. ריב"ל הגיש גם רשימת ספרים חדשים וישנים וציין אלו מהם מזיקים ואלו מועילים. התכנית הוצאה לפועל ב-1836. עיין ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך 9, עמ' 131.

41 אפילו ריב"ק לא ראה בעין יפה את מינויו של שי"ר כרב בטארנופול, בניגוד לדעתם של אנשי המקום. עיין: אהרן פאריעס, תולדות הרב שלמה יהודה ליב הכהן ראפפארט וצ"ל, השחר חלק ב (תרכ"ט), עמ' 40, 45.

42 ראה, למשל, המיסמכים שפירסם מאהלר בספרו "החסידות וההשכלה", עמ' 432, 457. 43 "שהאנשים מהכת שלנו בקורדאן, הוציאו קול בכל המדינה שלהם, שאחד מהמתנגדים

שי"ר בטארנופול⁴⁴. אך דייה פעילותו הגלוייה, כגון ייסוד בית-הספר ואופן החזקתו, שיגדל הרוגו נגדו.

זאת ועוד אחרת: מצבה המוסרי הירוד של האומה הטריד את פרל ביותר. כל ימיו טען להגברת החינוך לערכי מוסר, למידות טובות וכד', ובבואו לציין את המידות הרעות שנשתרשו בציבור, מנה בין השאר "מסירות והלשנות"⁴⁵. גם בחיפושים אחר "אדם ישר", שנערך ב"בוהן צדיק", נמנות ההלשנה עם המידות המגונות⁴⁶. ופנים אחרות כלפי הפריץ. במכתב אל ראש גליל טארנופול מיום 6.7.1838. כתב פרל: "אני נוטה להאמין, שההשגחה העליונה הטובה העלתה לאור את התועבות הנזכרות של הכת הזאת דווקא בטארנופול, משום שכאן עוד נמצאים אנשים אשר מתעבים מעשים אלה וחושבים לחובתם להביאם לידיעת הוד אצילותו בכתב או בעל-פה"⁴⁷. מובן מאליו, כי המודיע הנרמז הוא פרל עצמו, המתאר את פעילותו הדיאלטורית כאילו היתה זו שליחות מאת ההשגחה העליונה. וככל שלא נרצה

דק"ק צידון הרבה עשה זה המעשה — — — וכל העולם אפילו אותן שאינם מהכת שלנו מאמינים בזה ונעשו ברוגו גדול על המתנגד שהוציאו הקול שעשה זאת". צידון הרבה בגימטריא (372) טארנאפאל; המתנגד מצידון הרבה — הוא כמובן פרל. הדבר הזכר שנית בשנת 1827, בכתב-הלשנה ששיגר פרל לנשיאות משרד הגליל נגד ביקרו הצפוי של ר' הירשל מזידיטשוב בזבאריז. הוא מוזכר גם את המקרה משנת 1818, וכן קושר את שמו של הוידויטשובי במעשיו של ר' מאיר יעקב, שהיה מברית לגאליציה ספרים חסידיים, האסורים על-פי החוק. ועוד מוסף פרל, כי נמסרו לו לבדיקה כתבים עבריים, שנתפסו באותה ההודמנות. ב"מגלה טמירין" איגרת קכא, הנ"ל, מעלה פרל את דבר סגירת המגנין החסידי על כל מאורעות-הלווי שהיו כרוכות בכך, וכן רומז, באופן מוסווה, על תפיסת הכתבים. כתב ר' יעקב מאיר: "ומזל גדול היה לי שלא היה לי האגרת שלכם אני איני יודע היכן הם ורק זאת יודע אני בביורו שלא לקחו אותו הקרייז". ובהערה א מוסיף עובדיה [=פרל]: "שמחתי את עצמי מאד כאשר ראיתי מזה האגרת שאני גרמתי זאת שלא מצאו האגרת — — — אצל ר' יעקב מאיר מחמת שאני לקחתי אותם תמיד ממנו כאשר הייתי רואה ואינו נראה, ולכן גם לא ידע ר' מאיר יעקב היכן הם". פרל מודה אפוא, שהאיגרות החסרות עברו לרשותו וכי הוא לקח אותן בחשאי בהיותו, כביכול, במצב של "רואה ואינו נראה". מצדו של פרל זהו תעלול מחוכם ומחוצף, מעין קריצה שובבנית, כי אכן הכתבים בידו. אך ודאי לא עלה על דעתו, שכעבור שני יובלות שנים תתגלה איגרתו משנת 1827 וממנה יודע ברבים, כי לא תעלול ספרותי כאן אלא מעשה שהיה. טעה פרל בחשבו, שדבר היותו מלשין ומודיע משטרתי יישאר לעולמי עד בגדר סוד כמוס. המיסמך מ-1827 פורסם על-ידי ר' נאכט ב-1927 *MGWJ*, הנ"ל. עיין גם: ח' שמרוק, דברים כהווייתם ודברים שבדמיון ב"מגלה טמירין" של יוסף פרל, ציון כ, כא (תשט"ז), עמ' 97.

44 א' פארעס, תולדות הרב — — — ראפפאפורט, עמ' 42: "פערל התאמץ בכל כחו להפיק זממו ולהביא את ראפפאפורט על כס הרבנות, אולם כל מגמתו היתה להיות רואה ואינו נראה למען יאמינו העם כי הוא אינו נוגע בדבר כלל, ואחת היא לו אם ראפפאפורט או איש אחר ישא את כתר הרבנות על ראשו". עיין גם קטע ה"דרשה" בידיש, שפירסם י' וויינלעז ב"יוסף פערלס יידישע כתבים" (ווילנע 1937), עמ' LX-LXI.

45 כרם חמד, כרך ג (תקצ"ח), מכתב ד, עמ' 58. המכתב חתום בשם "עובדיה".

46 בוהן צדיק, עמ' 48.

47 החסידות וההשכלה, עמ' 459.

לשים עצמנו שופטים על מעשיו של משכיל, סופר ועסקן זה, לא נוכל שלא לתמוה כיצד כתבה אותה יד את המכתב ב"כרם חמד" ואת המכתב לגוי. מכל מקום דומה, שהנאמר במאמר זה מאיר באור מיוחד לא רק את פעילותו של פרל נגד החסידות והחסידים, אלא גם את מכלול פעלו הציבורי. מסתבר, כי מגעיו עם הקשות חרגו הרחק מעבר לאידיאולוגיה של ההשכלה, וניתן לומר כי בפרספקטיבה היסטורית משמעותם העיקרית היא ביוגראפית.